

Віктор Будкін,

доктор економічних наук, професор,
головний науковий співробітник
Інституту світової економіки і
міжнародних відносин НАН України

Фінансово-банківська система країн СНД до, під час та після економічної кризи

Будівництво національних економік за майже два десятиріччя після зламу командно-адміністративної системи господарювання призвело до вкрай полярної ситуації у фінансових, у тому числі банківських, системах окремих країн Співдружності незалежних держав. Відбувся чіткий поділ на дві групи країн цього регіону – більшість підійшла до сучасної кризової ситуації в умовах перманентної кризи у фінансовій сфері, лише три держави (Росія, Україна і Казахстан) до 2009 року вважали, що мають стабільну фінансову та банківську системи, й дві (Білорусь та Азербайджан) за фінансовою стабільністю знаходилися десь посередині між зазначеними вище групами.

Ситуацію у фінансовому секторі в першій групі країн можна проілюструвати на прикладі *Вірменії*. Навіть у найбільш сприятливий період економічного розвитку – першій половині нинішнього десятиліття – ця країна потерпала від постійного дефіциту фінансових ресурсів, який покривався в основному за рахунок зовнішніх за позичень. Баланс зовнішніх розрахунків у 2000–2003 роках, за результатами моніторингу МВФ, зводився із від'ємним сальдо у 6,5–14,6% попри задовільну оцінку урядової економічної політики цього періоду з боку експертів Фонду. Слабка банківська система не забезпечувала здійснення довгострокових проектів у реальному секторі. Економічна криза суттєво погіршила як загальну, так і фінансову ситуацію в країні. Вірменія належить до числа тих держав СНД, де падіння ВВП виявилось найбільш драматичним: у першій половині 2009 р. воно сягнуло 16,3%. 5 березня ц.р. на 20% було здійснено девальвацію національної валюти – драма, що призвела до істотного зростання цін на промислові та споживчі товари. Тоді Вірменія вдалася до нового, доволі масштабного, як для цієї невеликої країни, залучення іноземних кредитів від Світового банку, Азіатського банку реконструкції та розвитку і Росії на загальну суму \$1,8 млрд. із примарними перспективами їх погашення (у попередні роки російські кредити, наприклад, уже покривалися за рахунок передачі Росії великих вірменських об'єктів) [1].

Унаслідок відсутності раціональної структури економіки із переважанням сільського господарства в *Молдові* (де основна частина промисловості відійшла до самопроголошеної Придністровської Республіки) та *Таджикистані* (де й за радянських часів була слабка індустріальна база, яку до того ж зруйнували під час громадянської війни на початку 90-х років минулого століття) не змогли створити надійних внутрішніх пере-

думов для стабільності фінансової складової національної економіки, а зовнішні надходження були вкрай мізерними через неконкурентоздатність товарів цих двох країн.

Дещо краща ситуація із економічним потенціалом та експортними надходженнями не дозволила, однак, створити надійної бази для стабільного фінансового становища у *Киргизії*. На відміну від Молдови, де падіння ВВП у першому півріччі 2009 року становило 6,9%, у Киргизії цей період характеризувався стагнацією (приріст ВВП – 0,3%)*. Відсутність необхідних фінансових резервів у держави та вітчизняних банків спричинила суттєве погіршення економічної ситуації Киргизії вже у другій половині цього року. За офіційними оцінками уряду, прийнята у першому кварталі 2009 року антикризова програма не виправдала надій і не змогла запобігти поглибленню критичного стану національної економіки.

Цікаві процеси відбувалися в останнє десятиріччя в економіці *Грузії*, яка за потенціалом свого господарства та зовнішньоекономічних зв'язків не мала достатньої бази для створення надійного фінансового фундаменту економічного розвитку. Ще за президента Е. Шеварнадзе розпочався пошук виходу із складного становища на основі нав'язаних МВФ реформ, що, як підкреслюють грузинські дослідники, не мали успіху [3]. Дещо, але не кардинально покращилася ситуація після «трояндової революції» у листопаді 2003 року. Упродовж декількох років економічної політики, яку проводив новий президент Грузії М. Саакашвілі, що відзначається своєю відкрито прозахідною орієнтацією, вдалося забезпечити значну зовнішню допомогу економіці та здійснити деякі кроки з її стабілізації. У цей період грузинська економіка розвивалася незалежно від Росії і взагалі сепаратно від загальних процесів у СНД. А у серпні 2009 року Грузія офіційно вийшла зі складу цієї організації. Необхідно зауважити, що, як і в багатьох випадках стосовно інших країн, Грузія стала «розмінною картою» у більш вагомих для США й низки західних держав відносинах із Росією. Після подій навколо Південної Осетії та Абхазії восени 2008 року різко зменшився обсяг іноземних інвестицій до цієї країни, що суттєво погіршує й без того важкий

* Тут і далі всі дані про розвиток окремих країн СНД за перше півріччя 2009 року базуються на офіційних джерелах Статистичного комітету СНД [2].

стан грузинської економіки, і зокрема сфери її фінансів та банків.

Фактично фінансовий сектор в усіх названих країнах перейшов протягом 2009 року від нестійкої кризової ситуації, що спостерігалася у попередні роки, до катастрофічно кризового стану. Найбільш сприятливим і водночас реальним виходом із цього становища для цих країн є повернення до нестійкої ситуації, що існувала раніше, та намагання в подальшому знайти раціональні шляхи для відновлення стабільного розвитку свого національного господарства й оптимізації системи відносин із світовим ринком.

Відсутність якихось офіційних повідомлень про економічний розвиток *Туркменії* не дозволяє досконало проаналізувати її фінансовий стан. Однак загальна оцінка не викликає сумніву про те, що в Туркменії фактично відсутня сучасна фінансова та банківська система, а великі доходи від експорту газу використовуються нераціонально, не забезпечуючи фінансової підтримки формуванню раціонального й ефективного реального сектору національної економіки.

Серед країн цієї першої групи найбільш стабільною (але тільки порівняно із ще економічно слабкішими членами СНД) є фінансова ситуація в *Узбекистані*. Характерно, що у першій половині 2009 року ця країна забезпечила найбільший приріст ВВП у регіоні СНД – на 8,2%, тоді як у дев'яти членів цієї міжнародної організації було зафіксовано значне падіння, у кращому випадку – стагнація цього показника. Відсутність суттєвого впливу кризи на узбецьку економіку пов'язана із її закритістю від світових господарських процесів, а також такими чинниками, як: отримання перших результатів від довгострокового стимулювання державою широкої мережі ремісницьких об'єктів малого і середнього бізнесу для задоволення традиційних потреб населення, особливо у сільській місцевості; поява можливості постачання за кордон продукції спільних підприємств у золотодобувній промисловості та хімії; створення розрахованих на експорт потужностей із видобутку газу. Водночас треба відзначити, що Узбекистан не має вагомої системи банків, його грошова одиниця не є достатньо стабільною, а бюджет для такої найбільшої за чисельністю населення у центрально-азіатському регіоні країни є відносно невеликим. До того ж зазначений вище і пов'язаний із необхідністю послаблення критичного стану безробіття на селі пріоритет розвитку малого патріархального бізнесу призводить до відчутного скорочення сучасного виробництва товарів та послуг, що є більш ефективним джерелом надходжень до державного бюджету і дає можливість виробляти конкурентоспроможну продукцію на експорт. Як наслідок, відбувається скорочення валютних доходів, що унеможливає посилення фінансової системи держави. Про зростання потреби в іноземних інвестиціях свідчить той факт, що у жовтні 2009 р. уряд Узбекистану змушений був прийняти додаткові заходи щодо встановлення пільгового режиму для їх залучення у вільні економічні зони. Стосовно ж загального впливу кризи на національну економіку, то підтвердженням серйозності ситуації є оприлюднення президентом І. Карімовим публікації «Світова фінансово-економічна криза: шляхи та заходи щодо її подолання в умовах Узбекистану».

На перший погляд, стан фінансового сектору в *Білорусі* та *Азербайджані* не повинен викликати якихось побоювань. В обох країнах у цьому столітті попри значну відмінність їх економічного потенціалу існує збалансо-

ваний бюджет і функціонуюча система державних та приватних банків. Під впливом кризи зменшився приріст ВВП, але на відміну від майже половини членів СНД він не впав до мінусових показників: за першу половину 2009 року приріст ВВП склав у Азербайджані 3,6%, а в Білорусі – 0,3%. Але більш глибокий аналіз свідчить про крихкість цієї стабільності, яка спирається на використання домінанти лише одного зовнішнього фактору, надійність впливу якого не залежить від кожної з цих двох країн. Для Білорусі вже 15 років, після приходу до влади президента О. Лукашенка, цим фактором виступає «продаж» підкресленої політичної лояльності до Росії в обмін на багатоаспектну економічну підтримку з боку керівництва РФ шляхом створення доволі пільгових цін на енергоносії, відкриття місткого внутрішнього ринку збуту цієї країни для неконкурентоздатної на інших світових ринках білоруської продукції виробничого та особистого призначення. На кожний прояв незгоди із позицією Росії (зокрема у цьому році – стосовно визнання самостійності Абхазії та Південної Осетії, створення сил швидкого реагування ОДКБ під егідою РФ) відразу ж реагує російський «Газпром», погрожуючи підвищити ціни на постачання газу до рівня інших споживачів у Європі та СНД. Штучна збалансованість білоруського бюджету стає дедалі більш нереальною і в найближчій перспективі може відіграти роль важливого фактору остаточної згоди керівництва цієї країни на утворення союзної держави Росія – Білорусь, що означатиме повну ліквідацію суверенітету останньої. Про складність економічної ситуації в країні вже нині свідчить ряд нібито другорядних вчинків білоруського керівництва. Серед них – демонстрація більшої лояльності до МВФ та Європейського Союзу, рішення про відновлення влітку 2009 року човникової торгівлі, що, за твердженням О. Лукашенка, сприятиме збільшенню обсягів вивозу місцевих товарів до сусідніх країн тощо.

У цьому столітті почали поступово збільшуватися валютні надходження до Азербайджану згідно із графіком реалізації так званого «Контракту віку». Він був укладений у 1994 р. тодішнім президентом країни Гейдаром Алієвим із провідними нафтовими корпораціями світу про розробку родовищ на Каспійському шельфі та про експорт нафти трубопроводом Баку – Тбілісі – Джейхан (турецький термінал з її відвантаження на Середземному морі). Фактично саме ці великі для країни іноземні фінансові ресурси сьогодні складають основу бюджету Азербайджану. Але його моносекторна залежність від кон'юнктури світового ринку не може забезпечити необхідну стабільність фінансової складової розвитку національної економіки, де за роки після проголошення незалежності накопичилася велика низка різноманітних проблем. У період високої кон'юнктури на енергоносії на світовому ринку Азербайджан отримував «зайві» валютні надходження, які не могли бути раціонально використані в національній економіці на її сучасному низькому рівні – після краху СРСР більшість великих підприємств країни, зокрема потужний хімкомбінат у Сумгаїті, заводи з виробництва нафтоустаткування, підприємство «Азерелектромаш» тощо, зупинилась. Як з'ясувалося, вони не мали замкненого виробничого циклу всередині країни, а могли працювати лише в кооперації з партнерами в інших колишніх радянських республіках. На базі великих валютних надходжень був сформований спеціальний Нафтовий фонд, який част-

ково зміг пригальмувати вплив кризи на економіку в нинішньому році. Однак, оцінюючи загальні потреби азербайджанської економіки, треба відзначити, що, навіть об'єднавши національні державні та банківські фінансові ресурси із великими припливом валюти за «Контрактом віку», неможливо в найближчій перспективі вирішити складну проблему докорінної реструктуризації народногосподарського комплексу із відбудовою власної системи коопераційних виробничих зв'язків усередині країни. Дотепер в Азербайджані за рахунок іноземних надходжень спромоглися оживити виробництво лише в столиці Баку, а Сумгаїт, Гянджа та інші промислові регіони ще чекають на своє відродження.

Серед тих груп країн, про які йшлося на початку статті, до останнього часу зовсім по-іншому розгорталася ситуація у фінансовому і банківському секторі в таких найбільш «благополучних» державах, як *Російська Федерація, Казахстан та Україна*. Стосовно зазначених країн можна висловити загальну оцінку, що лише вони мали можливість побудувати національну фінансову систему, яка за своїми основними рисами наближалася до світових параметрів її функціонування, а до того ж на відміну від інших членів СНД мала більш сприятливе підґрунтя для стабільності. Не розглядаючи детально ситуацію в Україні, що виходить за рамки тематики цієї статті, визначимо деякі головні особливості фінансової системи Росії та Казахстану напередодні світової економічної кризи.

Протягом усіх останніх років державний бюджет зазначених двох країн виконувався із великим профіцитом, що поза іншим породжувало ілюзію про існування оптимальної моделі їх фінансової політики. Надзвичайно високі ціни на енергоносії на світовому ринку дозволили створити Стабілізаційні фонди, куди спрямовувалися нібито також «зайві» валютні надходження. Важко оцінити співвідношення позитиву та негативу такого способу використання надприбутків. Обидві країни (як і Азербайджан з його «Нафтовим фондом») пішли шляхом держав Перської затоки – здійснювали вкладання значної частини цього фонду в цінні папери найбільших фінансових установ Заходу. Але був й інший шлях – за прикладом Японії та «азійських тигрів» можна було б використати ці валютні резерви на закупівлю за кордоном новітніх технологій і тим самим суттєво підвищити загальний рівень конкурентоздатності національних економік. Певним виправданням «перськозаливної» моделі використання валютних надприбутків була реалістична оцінка про несприйняття інновацій російським та казахстанським господарськими механізмами на сучасному етапі їх функціонування. Великі валютні надходження також сприяли тому, що напередодні світової кризи Росія вийшла на друге, після Китаю, місце за рівнем золотовалютних резервів.

Наявність таких значних резервів призвела до виникнення ілюзорної думки про можливість перетворення російського рубля у світову валюту, першим практичним кроком до чого стало проголошення торік повної конвертації цієї грошової одиниці. Однак подібні наміри були мовчки дезавуїровані вже з першими ударами світової кризи по Росії. У другій половині 2009 року залишилися лише ідеї перетворити рубль у міждержавний платіжний засіб якщо не в межах СНД, то принаймні в рамках інтеграційного угруповання ЄвразЕс.

В обох державах була створена розгалужена банківська система, що мала два рівні – державний і при-

ватний. За оцінками зарубіжних експертів, найбільш послідовно цей процес проходив у Казахстані, де до кризи існував лише один державний банк – Центральний банк країни. Обидві держави досить широко увійшли до світової банківської системи, зав'язали з нею приблизно такі самі зв'язки, які мають найбільш розвинуті й відкриті економіки інших регіонів світу. Парадоксально, але, як з'ясувалося під час розгортання кризи, саме ці позитивні аспекти розвитку фінансових систем двох країн стали додатковим джерелом посилення труднощів і в Росії, і в Казахстані.

Характерно, що саме найбільш інтегрована у світові фінансові процеси банківська система Казахстану першою, ще наприкінці 2007 року відчула удари ззовні по своїй стабільності. Аналогічна ситуація почала спостерігатися і в Росії, щоправда із запізненням майже на рік – у кінці 2008 року. Особливо негативним було те, що приватні банки обох країн працювали за приблизно однаковою, але нераціональною схемою – їх функціонування базувалося на отриманні великих запозичень у іноземних партнерів, наданні на цій базі валютних кредитів місцевому бізнесу, сплаті ним процентів за цими кредитами також у валюті, яка, своєю чергою, спрямовувалася на погашення заборгованості банків перед іноземними кредиторами. Така схема могла працювати лише в умовах високої світової кон'юнктури на енергетично-сировинні товари РФ та Казахстану. Але вже з першими ознаками її спаду стабільність банківської системи обох країн почала руйнуватися, а в середині 2009 року набула ознак широкомасштабної кризи вже власне у банківській сфері.

Як у Росії, так і в Казахстані значно зменшилися золотовалютні резерви. На початок вересня 2009 року в Росії вони скоротилися до \$400,6 млрд. із прогнозами подальшого зменшення на кінець року до \$350–370 млрд. [4]. Великий профіцит російського державного бюджету (у 2008 році він дорівнював 4%) змінився значним дефіцитом: за прогнозами, у 2009 році видатки перевищуватимуть доходи на 7,7%. Наявні резерви Стабілізаційних фондів лише частково загальмували падіння ВВП, яке в першому півріччі 2009 року становило в Росії 3,4%, у Казахстані – 4,1%. За цим показником обидві країни опинилися в групі найбільш постраждалих від кризи.

Складна ситуація, яка склалася у фінансовій сфері цих доволі стабільних серед членів СНД держав, пов'язана не стільки з фінансовими чинниками, скільки із загальною системою функціонування їх національних економік. Кризові явища наочно підтвердили імітаційний характер ринкових реформ у Росії та Казахстані (як і в інших державах цього регіону), відсутність раціонального самовідтворення у межах їх народногосподарських комплексів, що спричинено орієнтацією всієї економіки на вузький спектр експортних поставок і цілковитою залежністю від процесів у світовому господарстві.

За оцінками експертів, економіка країн цієї групи вже досягла нижчого рівня свого падіння. Зокрема агентство Мерріл Лінч у серпні 2009 року констатувало це стосовно російської економіки. Однак неясно, чи буде вона в найближчі місяці стагнувати на такому низькому рівні (за відомою моделлю L), чи все ж таки почнеться поступове її відновлення до докризового рівня (моделі U або навіть V). Однак безсумнівно, що і в Росії та Казахстані, які мають більший потенціал для відродження порівняно із іншими членами СНД, цей процес

триватиме досить довго. Що ж стосується більшості країн Центральної Азії та Закавказзя, то їх швидке повернення до попереднього, вельми низького рівня економічного розвитку є доволі проблематичним. Деякі передумови для цього стосовно *Киргизії, Вірменії і Таджикистану* можуть бути пов'язані лише із створенням усередині 2009 року Антикризисового фонду ЄврАзЕС загальним обсягом у \$10 млрд.

Для відновлення економічної, у тому числі фінансової, стабільності країнам СНД необхідна докорінна, якісна перебудова господарського механізму, що передбачає перехід від сучасної «пострадянської» моделі до справді ринкової моделі інноваційного типу. Не можна заперечувати, що керівництво цих держав не розуміє нагальної потреби вирішення зазначеної проблеми. «Ми провалилися», – заявив президент РФ Д. Медведєв у серпні 2009 року на антикризовій нараді з чільниками всіх парламентських партій та головами обох палат парламенту Б. Гризловим і С. Мироновим, прямо пов'язавши це із сировинно-енергетичним спрямуванням сучасної російської економіки та її надмірною залежністю від кон'юнктури у світовому господарстві. Президент Казахстану Н. Назарбаєв у своїй Програмі «Казахстан-2030» ще в 1998 році визначив мету перетворення країни у високоіндустріальну державу. Нині ця ідея повинна бути здійснена на основі Програми інноваційно-індустріального розвитку, яку передбачено здійснити в Казахстані у 2010–2012 рр.

Треба, однак, констатувати, що реалізація подібних намагань наштовхується на цілу низку труднощів об'єктивного та суб'єктивного характеру. Суб'єктивно вся су-

часна політика протидії ударам кризи спрямована на збереження сили наближених до влади фінансово-промислових кланів, чим обумовлений пріоритет підтримки найбільш великих банківських структур у РФ та Казахстані. Труднощі ж об'єктивного характеру полягають у тому, що у цьому регіоні досі відсутні іманентні якісні перебудові економік елементи ефективного господарювання. Зокрема в Росії розпочаті ще в найбільш сприятливі 2007–2008 роки інноваційні проекти в таких галузях, як суднобудування, авіація, впровадження нанотехнологій тощо, реалізуються не в повному обсязі та із значним відставанням від намічених строків. В економіках країн СНД не створений такий господарський клімат, який би забезпечив сприйняття інновацій. Тому впровадження в реальному секторі навіть розроблених високотехнологічних проектів не має жодних гарантій. А без створення такого клімату прагнення зайняти гідне місце в конкурентному середовищі сучасного світового господарства, яке в процесі подолання кризи неминуче вийде на більш високий щабель свого інноваційно-інформаційного розвитку, залишиться на рівні ілюзій.

1. IMF Country Report 3/93.Republic of Armenia. – April 2003. – P. 5–6; Телекомпания «Мир», 8 марта 2009 г.
2. Основные социально-экономические показатели стран СНГ в I полугодии 2009 года // Статкомитет СНГ. Пресс-релиз, 3 августа 2009 года. – <http://www.cisstat.com/rus/090801.htm>
3. Беридзе Т., Исмаилов Э., Папава В. Центральный Кавказ и экономика Грузии. – Баку: Изд-во «Нурлан», 2004. – Гл. X.
4. Див.: Ведомости, 21 августа 2009 г.

Україна, як паразитична нація, живе у карнавалі, що не припиняється

Коментар Олега Соскіна

«Україна живе у стані карнавалу, який не припиняється», – про це 6 жовтня на прес-конференції у Львові сказав директор Інституту трансформації суспільства Олег Соскін.

«Є нації успішні, а є карнавальні – паразитичні. Ми – паразитична нація. Ми живемо в стадії карнавалу за принципом: хліба і видовищ», – переконаний Соскін.

Він аргументував, що всі провідні канали, «які знаходяться в руках кланово-корпоративних груп – ICTV, Новий, СТБ, Україна, Інтер, 1+1, Тоніс, ТЕТ, 5 канал – постійно підсилюють, розкручують так званий карнавальний алгоритм». Як приклад він вказав на святкування 10-річчя «Лото забава», реклами з виграшами «під кришечкою», постійні заклики з телеекрану: випий, закуси, відірвись, розслабся. Соскін

вказав, що все ці заклики є гаслами карнавальної нації. Про карнавал в Україні, на його думку, свідчать і всі економічні показники. Громадянське суспільство також не може вирватися з полону карнавалу.

«Модель кланово-корпоративного олігархічного капіталізму в Україні добігла кінця. Треба очікувати краху. Він повинен статись. Інакше ми не вилікуємось», – резюмував експерт.

На його думку, проявом громадянської позиції людей мала б бути участь у виборах Президента та голосування проти всіх, щоб теперішні кандидати отримали «мандат недовіри» і були змушені самоусунутися від влади.

Західна інформаційна корпорація, 6 жовтня 2009 р.